

Funkcjonowanie układów miejskich i ewolucja zagospodarowania przestrzeni miast

Krystian Heffner

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

e-mail: krystian.heffner@ue.katowice.pl

ORCID: 0000-0002-2737-6417

Cytuj jako: Heffner, K. (2023). Funkcjonowanie układów miejskich i ewolucja zagospodarowania przestrzeni miast. W: D. Rynio, A. Zakrzewska-Półtorak (red.), *Przestrzeń i regiony w nowoczesnej gospodarce. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Korenikowi* (s. 40-63). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Streszczenie: Rozdział poświęcono wybranym zagadnieniom związanym z oceną uwarunkowań zagospodarowania przestrzeni miast i ich znaczeniem dla rozwoju struktur miejskich. Problemom związanym z relacją rozwój miast – ewolucja form ich zagospodarowania poświęcono liczne pozycje literatury i od wielu dekad stanowią one przedmiot wielostronnych, często interdyscyplinarnych badań, studiów i rozważań. Sformułowano również liczne teorie odnoszące się do funkcjonowania miast w układach sieci osadniczej, w systemach gospodarczych, w strukturach regionalnych, opracowano także liczne modele wyjaśniające te procesy. Jest także wiele powiązań pomiędzy teoriami i modelowaniem rozwoju ośrodków miejskich a polityką regionalną i teoriami rozwoju regionów. Celem tekstu jest przedstawienie głównych i zmieniających się uwarunkowań funkcjonowania układów miejskich oraz podkreślenie ewolucyjnego charakteru tych procesów na podstawie konkluzji wynikających z przeglądu i analizy licznych badań oraz rozważań koncepcyjnych poświęconych tym zagadnieniom.

Słowa kluczowe: uwarunkowania zagospodarowania przestrzeni miast, czynniki rozwoju miast, koncepcje zagospodarowania miast.

JEL Classification: R11, R58

1. Wstęp

Zagadnieniom związanym z oceną uwarunkowań zagospodarowania i ich znaczenia dla rozwoju miast poświęcono liczne pozycje literatury i jest to od wielu dekad przedmiot wielostronnych, często interdyscyplinarnych badań, studiów i rozważań. Sformułowano również sporo teorii odnoszących się do funkcjonowania miast w układzie sieci osadniczej, w systemach gospodarczych, regionalnych, opracowano także liczne modele wyjaśniające te procesy. Jest również wiele powiązań pomiędzy teoriami

i modelowaniem rozwoju ośrodków miejskich a polityką regionalną i teoriami rozwoju regionów (np. Capello i Nijkamp, 2004; Korenik i Zakrzewska-Półtorak, 2011; Peris, Meijers i van Ham, 2018). Ośrodki miejskie, a w szczególności duże aglomeracje miejskie, często nazywane metropoliami, są zasadniczym elementem funkcjonujących struktur regionalnych. W tym sensie powiązania pomiędzy społeczno-gospodarczym oraz polityczno-kulturalnym oddziaływaniem ośrodków miejskich a funkcjonowaniem układów regionalnych są niezwykle silne. Złożoność oraz ciągła, niekoniernie ewolucyjna zmienność miasta jako formy osadniczej jest przyczyną braku jednolitej i precyzyjnej definicji miasta, jakkolwiek wielokrotnie podejmowano próby uściślenia tego pojęcia. Miasto jako układ osadniczy o bardzo mocno zróżnicowanej wielkości, w sensie demograficznym, ekonomicznym, społeczno-kulturowym i formalno-terytorialnym charakteryzujący się złożoną strukturą przestrzenną, wydaje się tworem trudnym do jednoznacznego zdefiniowania (Dziewoński, 1962; Heffner, 2001; Markowski, 1999). Celem rozdziału jest przedstawienie głównych i zmieniających się uwarunkowań funkcjonowania układów miejskich oraz podkreślenie ewolucyjnego charakteru tych procesów na podstawie konkluzji wynikających z licznych badań i rozważań koncepcyjnych.

2. Trudności definicyjne w rozważaniach dotyczących rozwoju miast

Do najczęściej powoływanych (w Polsce) definicji miasta należy sformułowanie K. Dziewońskiego (1956), który określił je jako „historycznie ukształtowany typ osiedla wyznaczony istnieniem konkretnej społeczności cząstkowej (lokalnej) skoncentrowanej na pewnym obszarze o odrębnej organizacji uznanej i określonej prawnie oraz wytwarzającej w ramach swej działalności zespół trwałych urządzeń materialnych o specyficznej fizjonomii, którą można uznać za typ odrębnego krajobrazu”. Miasto koncentruje się więc na pewnym obszarze o odrębnej organizacji administracyjno-politycznej. Można wręcz traktować je jako organizację, dający się wyodrębnić z otoczenia układ wzajemnie powiązanych celów, struktur oraz ludzi i procedur.

Jakkolwiek od dawna prowadzone są rozległe studia i analizy nad strukturami miejskimi, to cechy przestrzeni miejskiej, a także jej zmiany wciąż pozostają głównym przedmiotem badań różnych dziedzin nauki. Z jednej strony, miasto może być analizowane jako element systemu osadniczego – wówczas interesujące są wszelkie jego relacje z innymi miastami (elementami systemu) lub w innym ujęciu – z bezpośrednim, bliższym lub dalszym, otoczeniem (np. regionem, innymi regionami, strefą podmiejską, obszarami peryferyjnymi, por. Klaassen i Paelinck, 1979). Z drugiej strony, istotna jest struktura wewnętrzna miasta, jej geneza i morfologia oraz czynniki oddziałujące na jej przekształcenia (Hagget, 1965, por. także Budzynowska, 2000; Sas-Bojarska i Walewska, 2013). Organizacja przestrzeni miejskiej jest definiowana jako sposób zarządzania miasta z punktu widzenia potrzeb jego mieszkańców i – w szerszym znaczeniu – użytkowników. Czynniki rozwoju miasta rozumiane są

jako jego zasoby i cechy charakterystyczne determinujące wzrost. Zakres oddziaływania czynników rozwoju ośrodków miejskich jest silnie uzależniony od specyfiki ich usytuowania w układach lokalnych, regionalnych, krajowych i międzynarodowych. Wśród czynników wskazywanych w literaturze wymienia się:

- kapitał ludzki i społeczny,
- kulturę,
- lokalną gospodarkę – jej strukturę i możliwości produkcyjne,
- dziedzictwo,
- mieszkalnictwo,
- poziom infrastruktury technicznej,
- związaną z lokalizacją instytutów badawczych i uniwersytetów zdolność do wytwarzania wiedzy i doskonalenia technologii, obecność klasy kreatywnej,
- strefy postindustrialne o silnym potencjale symbolicznym i znaczeniu dla lokalnego środowiska,
- projekty infrastruktury transportu miejskiego (m.in. metro, kolej regionalna, tramwaj),
- silny reżim miejski,
- strategie ekoinnowacyjne.

Każde miasto rozwija się przy wykorzystaniu odmiennych potencjałów – zwykle jest to „oryginalna”, własna kombinacja wskazanych czynników, przy czym możliwości ich użytkowania różnią się także w ujęciu różnych części miast (dzielnic, układów sąsiedzkich, kwartałów zabudowy, zob. Jadach-Sepiolo, 2016). W wielu badaniach potwierdzono, że zarówno wielkość miasta wyrażona potencjałem ludnościowym lub gospodarczym, jak i struktura zatrudnienia w ośrodku miejskim są istotnymi czynnikami regionotwórczymi, natomiast inne dziedziny związane z funkcjonowaniem miast mają charakter uzupełniający (Biderman, 1978; Jasnosz, 2008; Krzysztofik, 2016).

3. Hierarchia i jej konsekwencje w rozwoju ośrodków miejskich

W regionalnych systemach sieci osadniczej duże znaczenie mają relacje między wielkością ośrodków miejskich a ich funkcjami i pozycjonowaniem w strukturze sieciowego układu miast. Relacje pomiędzy ośrodkami miejskimi – w układach zarówno krajowych¹, jak i regionalnych – mają charakter hierarchiczny i zależą od zakresu i stopnia rozwoju tzw. funkcji centralnych. Są one uważane za typowe funkcje miejskie o istotnym dla rozwoju regionów znaczeniu. Funkcje centralne to – w klasycznym ujęciu, zaproponowanym w teoretycznym modelu sieci osadniczej Waltera Christallera (1933)² – produkcja dóbr oraz świadczenie usług o różnym stopniu specjalizacji. Loku-

¹ Większe ośrodki miejskie również w układach międzynarodowych tworzą relacje o charakterze hierarchicznym (por. Bassolas i in., 2010; Duranton i Puga, 2014; Khiali-Miab i in., 2019).

² W 1933 roku Walter Christaller opublikował swoją pracę o ośrodkach centralnych w południowych Niemczech (zob. np. Beavon, 1997; Mulligan i in., 2012; Shearmur i Doloreux, 2015).

ją się one w nielicznych punktach (miastach) układów terytorialnych, natomiast wykorzystywane są w dużej liczbie rozproszonych miejsc (np. wsi lub innych miast). Im bardziej wyspecjalizowane dobra i usługi, tym większa liczba ich użytkowników jest konieczna do utrzymania wzajemnych relacji, a w związku z tym również większy obszar terytorialnej dominacji. Im mniej wyspecjalizowane rodzaje działalności na rzecz zaplecza, tym więcej ośrodków miejskich je prowadzi. Najmniej wyspecjalizowane dobra i usługi występują praktycznie w każdym ośrodku miejskim, również w centrach wiejskich (zob. m.in. Heffner, 2000; Heffner i Solga, 2006). Generalnie dobra i usługi centralne można podzielić na grupy o różnym stopniu specjalizacji, a także w zależności od tego, czy występują w ośrodku miejskim czy ich nie ma. Odpowiednio również miasta są ośrodkami wyższego lub niższego rzędu w systemie osadniczym regionu, kraju lub kontynentu. W ośrodkach wyższego rzędu występują więc takie dobra i usługi, które są tylko dla nich charakterystyczne, jak również te, które można spotkać w miastach niższych rzędów, o mniejszej specjalizacji oraz te najbardziej podstawowe, które występują „wszędzie” na poziomie lokalnym. Poprzez system specjalizacji miast w produkcji dóbr i świadczeniu usług tworzy się hierarchiczny układ ośrodków centralnych. Istotą systemu ośrodków centralnych jest założenie, że ich pozycja w hierarchii miast zależy od stopnia koncentracji przestrzennej instytucji gospodarczych, społecznych, kulturalnych, administracyjnych i innych. Różnego rodzaju przedsięwzięcia gospodarcze i usługowe ze względów ekonomicznych, a czasami funkcjonalno-organizacyjnych, lokują się tylko w nielicznych, najdogodniejszych przestrzennie miejscach (zob. np. Boudstedt, 1975; Szymańska, 2009; Stangel, 2013). W ujęciu teoretycznym³, każdemu ośrodkowi centralnemu na określonym poziomie hierarchicznym, w ujęciu przestrzennym, odpowiada zasięg oddziaływania stanowiący połowę odległości do najbliższego miasta z tego samego szczebla specjalizacji funkcjonalnej. Ośrodki z tego samego poziomu hierarchicznego charakteryzują się taką samą powierzchnią zaplecza, tą samą liczbą oferowanych usług i dóbr centralnych, jak również taką samą (podobną) liczbą mieszkańców. Bardziej zbliżone do warunków rzeczywistych jest sformułowanie, że charakterystyki te są podobne lub zbliżone. Zaproponowana przez Christallera teoria ośrodków centralnych stała się punktem wyjścia do sformułowania wielu dalszych koncepcji, w których próbuje się wyjaśnić ewolucję układu przestrzennego miast i coraz bardziej skomplikowany system zależności występujący w różnych strukturach osadniczych. Licząca tysiące pozycji literatura, często wychodząca z krytyki klasycznej teorii, odnosiła się do złożonych relacji ekonomicznych w systemach miast oraz do postępujących procesów urbanizacji i nowych zjawisk społecznych zachodzących zarówno w miastach, jak i w regionach (m.in. Gottdiener i in., 2005; Mulligan, 1984; Maik, 1988).

³ Klasyczna już teoria Waltera Christallera (1933) odnosiła model sieci osadniczej do powierzchni idealnej, niezróżnicowanej geograficznie, pozbawionej barier fizjograficznych i granic politycznych, zakładała także istnienie gęstej sieci transportowej oraz równomierne zasiedlenie (tzw. teoria ośrodków centralnych), por. m.in. (Mulligan i in., 2012).

Ośrodki miejskie, w których występuje więcej centralnych funkcji, znajdują się na wyższych szczeblach hierarchii regionalnego lub krajowego (również międzynarodowego) systemu osadniczego. Im większa ich koncentracja w mieście, tym większy zasięg oddziaływania jego czynników regionotwórczych. Zwykle ośrodki centralne o regionalnym lub krajowym znaczeniu charakteryzują się także większą liczbą ludności, co przekłada się na oferowanie szerszego zakresu usług, dóbr i działalności niż w miastach z niższych szczebli hierarchii. Największe miasta krajowych systemów osadniczych stają się stopniowo głównymi elementami układów regionalnych, wiążąc je w ścisłe relacje i zależności – często wzajemne, o charakterze gospodarczym, społecznym, politycznym i kulturalnym, są to również powiązania wynikające z funkcjonowania administracji i sektora publicznego (Heffner, 1992). Wiele badań nad zależnościami w systemach miast wskazuje jednak, że nie we wszystkich systemach regionalnych pomiędzy wielkością miast a ich funkcjami centralnymi zachodzi prosty związek (Sobala-Gwosdz, 2023; Heffner i Gibas, 2017). Im bardziej rośnie wielkość ośrodka miejskiego, tym mniejszy jest relatywny przyrost nowych funkcji (Hagget, 1972). Badania potwierdzają, że zasięg oddziaływania ośrodków o silnie zróżnicowanych potencjałach ludnościowych z funkcjami regionalnymi jest zbliżony i obejmuje tylko obszary stosunkowo nieodległe, często niecałe regiony (por. m.in. Dembicka-Niemiec, 2017; Heffner i Gibas, 2013; 2014; 2016; Kurek i in., 2020). Innymi słowy, obok funkcji centralnych, na zróżnicowanie hierarchiczne regionalnych systemów miast wpływają także inne, niezwiązane z wielkością miasta czynniki. Zalicza się do nich zwykle tzw. korzyści aglomeracji, które według klasycznej teorii lokalizacji przemysłu Alfreda Webera (Weber, 1909; za: Kuciński, 1994) prowadzą do koncentracji przemysłu w układzie surowcowym lub rynkowym, co wywołuje skutki w rozmieszczeniu ludności i infrastruktury.

Organizacja hierarchiczna i zróżnicowanie funkcjonalne to właściwości systemu osadniczego, które ujawniają się w miarę przechodzenia na wyższe poziomy obserwacji systemów miast. Powstają one w wyniku wielorakich interakcji, jakie zachodzą między poszczególnymi miastami. O tym, że dane miasto utrzymuje swoją wielkość w określonej proporcji do wielkości innych miast oraz że z czasem dość konsekwentnie utrzymuje się porządek hierarchiczny i specjalizacja społeczna (mają one niewielką dynamikę zmian, nawet jeśli w pierwszym przypadku potrzeba na to znacznie więcej czasu (czasami całych stuleci) niż w drugim, gdzie często sytuacja może się radykalnie zmienić już po kilku dekadach), nie można wnioskować na podstawie charakteru i funkcji pojedynczego ośrodka miejskiego (zob. Bretagnolle i in., 2006). Skuteczne wdrażanie polityk miejskich opiera się na roli odgrywanej przez poszczególne miasta ze względu na swoją pozycję w sieci hierarchicznej miast. W szczególności chodzi o wskazanie, które z nich pełnią lub predysponowane są do pełnienia funkcji ośrodków wzrostu. Następuje identyfikacja węzłowości (tzn. absolutnego znaczenia miast w sieci miejskiej) i centralności miast (nagromadzenia funkcji, które miasto realizuje na rzecz swojego zaplecza). Określenie centralności miast umożliwia wskazanie pozycji poszczególnych ośrodków miejskich, pełnionej przez nie węzłowej funkcji

w sieci miejskiej, a to z kolei jest jednym z istotnych warunków określenia ich potencjału jako ośrodków wzrostu (por. Sobala-Gwosdz, 2023; Śleszyński, 2013).

Uważa się, że struktura przestrzenna systemu osadniczego Polski nawiązuje do historycznie ukształtowanego, wyrazistego układu regionalnego będącego pochodną relacji pomiędzy jego węzłami i ich strefami oddziaływania – regionami. Regiony węzłowe (Kołodziejski, 1997; por. też Sobala-Gwosdz, 2023) charakteryzują się wieloszczeblową strukturą hierarchiczną, którą tworzy kilkupoziomowy układ elementów systemu osadniczego. Składa się on z aglomeracji miejskich i miast największych (I poziom), miast średnich (II), miast małych (III) oraz najbardziej rozwiniętych usługowo i największych wsi, a także małych miast (miasteczek) (IV)⁴.

4. Rozwój struktur zurbanizowanych związany z wielkością i pozycją miasta

W zależności od miejsca w hierarchii systemu osadniczego ośrodki miejskie osiągają różną wielkość. Jej miarą jest zwykle liczba mieszkańców miasta, chociaż może ona być wyrażona także innymi charakterystykami (np. powierzchnią obszaru zabudowanego, liczbą przedsięwzięć gospodarczych, instytucji usługowych, wyjść sieci infrastrukturalnych itd.). W krajowych i regionalnych układach osadniczych najwięcej jest małych ośrodków miejskich, mniej miast średnich, natomiast liczba ośrodków dużych, a szczególnie bardzo dużych jest niewielka (por. Cardoso i Meijers, 2017). Często w stosunkowo niewielkich systemach osadniczych (np. Węgier, Czech, Belgii, Danii, Portugalii, Grecji, Estonii, Łotwy, Litwy lub Słowacji) zwykle tylko jeden, rzadziej dwa lub trzy ośrodki miejskie osiągają wymiar metropolitalny – miasta z dużą populacją, tworzącego złożoną strukturalnie aglomerację miejską (odpowiednio: Budapeszt, Debreczyn, Praga, Brno, Ostrawa, Bruksela, Antwerpia, Kopenhaga, Aarhus, Lizbona, Porto, Ateny, Saloniki, Tallin, Dorpat, Ryga, Dyneburg, Wilno, Kowno, Bratysława, Koszyce).

Tylko bardzo nieliczne ośrodki miejskie wchodzą w swoim rozwoju na ścieżkę przekształceń prowadzącą do ukształtowania się metropolii. Większość ośrodków miejskich, pomimo postępujących w różnym tempie i zakresie zmian strukturalnych i przestrzennych, pozostaje w inicjalnej fazie rozwoju. Jednak rozrastająca się pod wpływem różnych czynników przestrzeni niektórych miast, rozszerzająca się sieć powiązań o charakterze regionalnym i międzyregionalnym, ulega stopniowo przekształceniu w obszary metropolitarne. Procesy te mają mieszaną strukturę i zwykle trudno jest wyróżnić udział zmian żywiołowych oraz sterowanych i planowanych zjawisk ludnościowych, społeczno-gospodarczych i kulturowych.

⁴ Hierarchiczna struktura układów terytorialnych, w zależności od ich wielkości, mierzonej głównie potencjałem ludnościowym, była i jest nadal przedmiotem szerokiej dyskusji naukowej, często również politycznej, w której liczbę poziomów identyfikowano pomiędzy 3 a 7 (por. np. Korenik, 2004; Mierzejewska, 2017).

Zazwyczaj proces przekształcenia miasta w metropolię jest długotrwały i wiąże się z osiągnięciem kolejnych faz rozwoju. Równolegle dokonuje się proces formowania obszaru metropolitalnego miasta. Wewnętrzne zmiany w strukturze metropolii, a także sieci i układy powiązań mają zwykle charakterystyczny przebieg i symptomy (por. np. Copus i in., 2017; Regulski, 1986). Obszar powiązany z miastem – metropolią tworzy z nim strukturę o cechach otwartego regionu ekonomicznego, w którym ośrodek centralny reprezentuje łącznie funkcje własne i zaplecza.

Tabela 1. Fazy przekształceń ośrodka miejskiego w metropolię

Etap rozwoju	Procesy przestrzenne	Przykłady	Okres rozwoju
Pierwszy <i>Inicjalny</i>	Koncentracja funkcji miejskich, utrwalenie dominujących funkcji zewnętrznych, koncentracja ludności, koncentracja przedsięwzięć gospodarczych	Gdańsk Łódź Warszawa	XVI wiek XIX wiek XX wiek
Drugi <i>Ekspansja kontaktowa</i>	Ekspansja zewnętrzna ekstensywna (wchłanianie sąsiednich, intensywnie urbanizujących się jednostek osadniczych) Obudowa szlaków komunikacyjnych itd.	Wrocław Warszawa Kraków	Okres międzywojenny Okres międzywojenny Lata 50.
Trzeci <i>Sukcesja funkcji</i>	Dekoncentracja strefy centralnej miasta, ubytek ludności Przekształcenia funkcjonalne obszaru miejskiego, formowanie strefy podmiejskiej, suburbanizacja	Paryż Warszawa Poznań	Okres międzywojenny Lata 70. Lata 70.
Czwarty <i>Polaryzacja struktury i funkcje egzogeniczne</i>	Rewitalizacja centrum miejskiego, polaryzacja funkcjonalna, powstawanie struktur satelickich, wzrost funkcji zewnętrznych miasta, <i>urban sprawl</i> , gentryfikacja	Londyn Paryż Warszawa Gdańsk	Lata 70. Lata 70. Po 1990 roku Po 1990 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Heffner, 2001).

Za obszar metropolitalny uznaje się najczęściej taki ośrodek miejski wraz z otaczającą go strefą oddziaływania i powiązań, który poprzez wielofunkcyjny i wyspecjalizowany w zakresie produkcji i usług charakter przestrzeni, zaspokaja potrzeby własne i szeroko rozumianego regionu oraz przyciąga zewnętrzne aktywności.

5. Koncepcje zagospodarowania przestrzeni miejskiej

Skomplikowane uwarunkowania rozwoju ośrodków miejskich oraz ich złożoność stały się podłożem do sformułowania licznych koncepcji i teorii wyjaśniających zmiany w przestrzennej strukturze miasta. Jeszcze w latach 70. podzielono je na trzy generalne grupy: ogólne prawidłowości wyjaśniające formy przestrzenne miasta (przestrzenne układy funkcjonalne, ekologia miejska, rozkłady gęstości zaludnienia), procesy strukturalne w rozwoju miejskim (teorie użytkowania ziemi, procesy dyfuzji prze-

strzennej), koncepcje odnoszące procesy w sieci osadniczej do obszaru miejskiego (por. m.in. Korcelli, 1974).

Jeszcze w pierwszej połowie XX wieku sformułowano trzy teorie rozwoju struktury wewnętrznej dużych ośrodków miejskich, które w późniejszym czasie uznano za klasyczne. Ich koncepcje były oparte na analizie użytkowania ziemi lub ocenie zmian w jej wykorzystaniu. Chodzi o tzw. model stref koncentrycznych (*zonal model*) E.W. Burgessa (1925), koncepcję sektorowego użytkowania ziemi (*sectoral model*) H. Hoyta (1939) oraz model policentrycznej struktury miasta (*multiple nuclei model*) C.D. Harrisa i E.L. Ullmana (1959)⁵. W koncepcji stref koncentrycznych struktura przestrzenna miasta składa się z kilku stref o charakterze pierścieni rozlokowanych w narastającej odległości wokół centrum o różnym dominującym użytkowaniu. Burgess zidentyfikował pięć typów stref: centralną, przejściową (z przemysłem, usługami, przeludnionymi i substandardowymi mieszkaniami oraz z ubogimi mieszkańcami), robotniczo-mieszkaniową, mieszkaniową średniej klasy i mieszkaniową o wysokim standardzie (zewnątrzną, funkcjonującą i rosnącą w związku z lepszymi warunkami mieszkaniowymi i ulepszanymi możliwościami dojazdów do centrum). Wzrost wielkości miasta jest wynikiem napływu ludności do sektora przejściowego i inicjowania przepływów wewnątrzmijskich (inwazja i sukcesja), głównie w kierunku zewnętrznym w celu osiągnięcia poprawy swojej sytuacji w układzie miejskim. Koncepcja modelu sektorowego została oparta na analizie danych o rynku mieszkaniowym w mieście. Wokół centrum układają się koncentrycznie sektory mieszkaniowe o różnym standardzie. Czynniki różnicującymi ich układ są koszty transportu, rozkład przestrzenny przemysłu i renta gruntowa (Samorek, 2022). Układ sektorów mieszkaniowych nawiązuje do głównych szlaków transportowych wychodzących z centrum. Teoria policentrycznego rozwoju struktury miejskiej opiera się na założeniu, że wewnętrzna struktura obszarów miejskich rozwija się nie tyle wokół centrum miejskiego (*Central Business District*), ile poprzez stopniową integrację oddzielnych mniejszych centrów rozlokowanych w niewielkiej odległości. Procesy te są często uwarunkowane historycznie, a tego typu ośrodki wewnątrzmijskie w miarę upływu czasu specjalizują się, wykorzystując swoją atrakcyjność lokalizacyjną dla różnych aktywności miejskich. Obszary mieszkaniowe rozwijają się w zależności od rozkładu wielu mniejszych centrów miejskich, co prowadzi do struktury miejskiej zdominowanej przez stosunkowo liczne, oddzielne bieguny wzrostu. Jeśli model koncentryczny jest pewnym uogólnieniem zasad rozwoju struktur miejskich, to można go jednak odnieść do wszystkich miast. Natomiast układ sektorowy wykazuje pewne różnice w zależności od wielkości i cech charakterystycznych analizowanego ośrodka miejskiego (por. np. Korcelli-Olejniczak i in., 2017). Z kolei model policentryczny trudno zgeneralizować, gdyż w każdym ośrodku miejskim strefy wyspecjalizowane mają odmienny rozkład przestrzenny.

⁵ Wszystkie te modele były i nadal są opisywane, powoływane i dyskutowane szeroko w literaturze naukowej zajmującej się przestrzenną strukturą ośrodków miejskich oraz jej zmianami i rozwojem (zob. m.in.: Johnson i in., 1986, s. 309, 530-532; Korcelli, 1974; Kuciński, s. 141-149; Schwirian, 2007).

Ogólnie rozwój struktury przestrzennej miasta uwarunkowany jest cechami i czynnikami różnicującymi jego strefy użytkowe. Są to zasadniczo czynniki społeczno-ekonomiczne i demograficzne oraz mobilność przestrzenna mieszkańców i użytkowników miasta.

Klasyczne modele stały się punktem wyjścia do rozwinięcia wielu koncepcji wyjaśniających, w których przyjmowano odmienne założenia co do czynników wpływających na przebieg rozwoju struktury miasta. Można wśród nich wymienić koncepcję sukcesji ludnościowej lub użytkowania przestrzeni miejskiej. Prowadzi ona do stopniowych, cyklicznych przekształceń w morfologii miasta (Korcelli i Korcelli-Olejniczak, 2015; Korcelli-Olejniczak, 2012), nawiązujących do kwestii dostępności i kosztów transportu (Alonso, 1964). Zupełnie inaczej można interpretować zmiany w strukturze przestrzennej miasta, analizując układy gęstości zaludnienia. Jeszcze w latach 50. sformułowano empirycznie potwierdzoną zależność, która zmiany w gęstości zaludnienia uzależnia od dwóch czynników – gęstości zaludnienia w centrum miasta oraz odległości od centrum (tzw. reguła C. Clarka – sformułowana w 1951, zob. Clark, 1967). Analizy profili gęstości zaludnienia w dużych miastach (metropoliach) wykazały, że rozkład ludności nie ma stałego charakteru, a wartość maksymalna gęstości zaludnienia w miarę upływu czasu generalnie przesuwana się w kierunku zewnętrznym od centrum. Pozwoliło to na dalsze rozwinięcie tej koncepcji w teorię falowego wzrostu miast, gdzie wzrost zaludnienia miasta – w miarę jego rozwoju – odbywa się poprzez dekoncentrację obszaru śródmiejskiego i spadek liczby mieszkańców centrum oraz szybszy wzrost populacji w strefach coraz bardziej od niego oddalonych.

Jeszcze inne podejście do kwestii struktury przestrzennej miasta opiera się na analizie powiązań funkcjonalnych, która jest pochodną modeli transportu wewnątrzmięjskiego. Tego rodzaju koncepcje, oparte na modelach grawitacji i potencjału, zakładają minimalizację odległości między obszarami mieszkaniowymi a pracą, usługami, rekreacją i innymi kontaktami generowanymi przez użytkowników miasta. Miejską przestrzeń (obszar miasta) można podzielić na strefę stanowiącą cel dopływu pracujących, strefę dyspersji – obszar źródłowy wyjazdów do pracy (dzielnice mieszkaniowe różnego typu, suburbia, zakwaterowanie zbiorowe itp.) oraz strefę centrum handlowego. W dawnych ośrodkach, które nie zajmowały dużego obszaru, rozwój koncentrował się wokół historycznego śródmieścia, możliwe było łączenie miejsc pracy, funkcji mieszkaniowej, rzemiosła i handlu. Ewolucję przestrzenną wywołują czynniki społeczne, gospodarcze i techniczne, a także kulturowe, prowadząc do wykształcenia się struktur funkcjonalnych w mieście. Ich segregacja przestrzenna wywołuje liczne ruchy ludności w mieście. Koncepcje układów funkcjonalnych legły u podłoża modelu generowania i przestrzennego rozmieszczenia aktywności oraz użytkowania ziemi miejskiej Iry S. Lowry'ego (1964)⁶. Ludność miasta, podstawowy sektor zatrudnienia (handel, produkcja) oraz zatrudnienie w usługach są czynnikami aktywizującymi,

⁶ Tzw. model Lowry'ego został opracowany dla regionu miejskiego Pittsburga (USA). Zob. więcej np. (Lowry 1964; Webber, 1984).

a ich mobilność cechuje się selektywnością celów. Szeroko rozumianym aktywnościom odpowiadają mieszkaniowe, przemysłowe i usługowe możliwości użytkowania terenu. Rozwój miasta jest funkcją selektywności czynników aktywnych, która stymuluje jego zewnętrzną ekspansję. Wzajemne oddziaływanie miejsc pracy, zamieszkania i lokalizacji usług różnego rodzaju kształtuje przestrzenną strukturę miasta, a szczególnie rolę w tym procesie odgrywa czynnik transportu i komunikacji, inicjując procesy zarówno koncentracji, jak i dekoncentracji (por. Zipsler, 2010).

Koncepcja Lowry'ego była jednym z najwcześniejszych iteracyjnych modeli planowania rozwoju struktur miejskich i regionalnych. W późniejszych koncepcjach modelowych mechanizm bazy ekonomicznej i przesunięć potencjału ludnościowego został zastąpiony przez modele grawitacji i konkurujących szans (*intervening opportunities*). Te ostatnie zostały na gruncie polskim szeroko rozwinięte teoretycznie i praktycznie w skali zarówno miejskiej (między innymi Wrocław), jak i regionalnej przez Tadeusza Zipslera (lata 70., zob. Zipsler i Sławski, 1988). Czynniki konkurencji w przestrzeni miejskiej i regionalnej oraz rywalizacja o przestrzeń miejską są głównymi składnikami zmian struktury funkcjonalnej miast, szczególnie dużych metropolii. Spore znaczenie ma w tym kontekście także budowanie i utrwalanie atrakcyjności miast poprzez działania związane z marketingiem miejskim i promocją wizerunku (Brańka, 2018; Domański i in., 2000; Markowski, 2002; Sekuła, 2005).

6. Problemy zagospodarowania przestrzeni miejskiej związane z układem funkcjonalnym

Zwykle pojęcie funkcji miasta rozważa się w dwóch aspektach – sektorowym oraz systemu osadniczego. W pierwszym ujęciu funkcje miejskie są rozumiane jako charakter bazy ekonomicznej miasta. Można go określić poprzez analizę struktury aktywności populacji pracującej w mieście. W tym sensie funkcje ośrodka miejskiego mogą być dominujące i uzupełniające (Dziwoński, 1971; por. także Maik, 1992). Funkcje dominujące mogą mieć również charakter wyspecjalizowany. W drugim ujęciu istotne są odniesienia do innych elementów systemu osadniczego oraz do układów regionalnych, a więc relacje przestrzenne. Można je określić poprzez sytuowanie miasta (pozycjonowanie) w różnych hierarchiach systemu osadniczego (np. administracyjnej, kulturowej, politycznej, wojskowo-obronnej, transportowej, miejsc centralnych itd.).

Koncepcję wielkiego miasta (metropolii) jako regionu ekonomicznego sformułował na gruncie polskim Kazimierz Dziwoński (1994), posługując się teorią bazy ekonomicznej miasta. Wychodzi ona z założenia, że całe zatrudnienie w mieście można podzielić na sektor „podstawowy” i „wtórny” (niepodstawowy). Do pierwszego sektora zaliczono te wszystkie rodzaje aktywności, które zaspokajają głównie zewnętrzne i eksportowe potrzeby, a ich lokalizacja jest wynikiem oddziaływania czynników krajowej lub międzynarodowej rangi. Tak zdefiniowane funkcje nazywane są także funkcjami egzogenicznymi, skierowanymi na zewnątrz, otwartymi. Natomiast do drugie-

go zaliczono te, które są zorientowane lokalnie, a ich funkcją jest zaspokajanie potrzeb całej ludności miejskiej oraz najbliższego, często znajdującego się w zaawansowanej fazie suburbanizacji zaplecza wiejskiego. Ten typ funkcji nazywa się endogenicznymi, wewnętrznymi czynnikami rozwoju miasta. Odgrywają one zasadniczą rolę w kształtowaniu warunków funkcjonowania struktury miejskiej oraz poziomu i jakości życia mieszkańców. Są równocześnie istotnym elementem przyciągania czynników miastotwórczych (Jerczyński, 1977), istotnie oddziałują też na wizerunek ośrodka miejskiego i jego atrakcyjność (Matwiejczyk i in., 2020).

Wielkość miasta mierzona liczbą mieszkańców jest w zdecydowanej większości przypadków pochodną sumy zatrudnienia w obu sektorach. Główną wadą analiz opartych na tej koncepcji są zasadnicze trudności w zdefiniowaniu sektorów oraz mocno upraszczające założenie o stałości relacji między wielkością obu sektorów w mieście lub regionie. W takim ujęciu metropolia reprezentuje funkcje własne i swojego zaplecza. Jednostki strukturalne regionu stają się w procesie rozwoju dużego ośrodka miejskiego (metropolii) elementami jego wewnętrznej organizacji i pełnią wyspecjalizowane funkcje, zarówno w układzie samego miasta, jak i w relacjach zewnętrznych z otoczeniem i innymi centrami miejskimi. W niektórych badaniach mówi się nawet o redystrybucyjnym charakterze wielkich miast (zob. np. Engelstoft i Jorgensen, 1994; Haase i in., 2013; van der Wusten, 1994). Układy metropolitarne cechują się narastającą przewagą funkcji egzogenicznych, miastotwórczych, które odgrywają najistotniejszą rolę w utrwalaniu struktur regionalnych, oddziałując zarówno na spójność systemów osadniczych, jak i na intensywność oddziaływań i relacji w bezpośrednim otoczeniu (suburbanizacja). Jednak generalnie zależność metropolii i dużych ośrodków miejskich od otoczenia lokalnego i relacji wewnątrzregionalnych zmniejsza się.

7. Proces suburbanizacji jako konsekwencja rozwoju miast

Suburbanizacja jako zjawisko przestrzenne ma zasadniczo charakter lokalny. Przekształcenia struktur osadniczych i społeczno-gospodarczych zachodzą bowiem w wiejskim otoczeniu miast pod wpływem ich głównie ekonomicznego oddziaływania. Strefy miejskie, obejmujące obszary powiązane z centrum zarówno ekonomicznie, jak i społecznie, a także kulturowo, szczególnie w wypadku miast większych mają regionalne oddziaływanie i znaczenie, stając się ważnym czynnikiem kształtowania społecznych funkcji regionu i jego gospodarki. W wypadku metropolii rozległe strefy suburbanizacji wzmacniające ich potencjał mogą tworzyć struktury typu regionalnego, o oddziaływaniach krajowych i międzynarodowych. Często suburbanizacja jest traktowana jako zjawisko nieuchronne (por. Bagiński, 2011; Heffner, 2016).

Urbanizacja strefy podmiejskiej (miejscowości wiejskich w pobliżu miasta, dróg, użytków rolnych, lasów itd.) polega na przekroczeniu przez miejskie użytki formalnych granic miasta i rozszerzeniu miejskości, często są to obszary formalnie włączone do miast (por. Liszewski, 1987; Stelmaszewska, 2020; Heffner i Majorek, 2021).

Powszechnie traktuje się suburbanizację jako etap procesu urbanizacyjnego, jednak wskazanie, co jest dla niej charakterystyczne, nie jest jednoznaczne, gdyż jest to zjawisko wielowymiarowe i złożone, a wyróżnienie cech jednoznacznie wyodrębniających ten proces jest trudne (Różycka-Czas i in., 2021; Heffner, 2017; Korcelli-Olejniczak, 2012; Zuziak, 2005).

Innym podejściem do procesu suburbanizacji jest identyfikowanie go jako zjawiska polegającego na migracji użytkowników miasta (mieszkańców, podmiotów gospodarczych, instytucji sektora publicznego, ośrodków usługowych, handlowych, sektora badawczo-rozwojowego itd.) ze strefy centralnej na przedmieścia, często poza granice administracyjne ośrodka miejskiego. Jest to efekt decyzji lokalizacyjnych, które wynikają z pogarszających się warunków funkcjonowania w centrum miasta, rosnących kosztów i braku możliwości rozwojowych wynikających z ograniczeń przestrzennych. W wielu opracowaniach łączy się to zjawisko z procesem rozgęszczania (*dezurbanizacji*) strefy centralnej miasta (m.in. Walker, 1981).

Również szybszy wzrost liczby mieszkańców i miejsc pracy na obszarach podmiejskich, poza administracyjnymi granicami miasta, może być traktowany jako zjawisko suburbanizacji. W takim ujęciu różnicowanie tempa wzrostu ludności w całym obszarze zurbanizowanym jest związane z modelem cyklu życiowego miasta, w którym ośrodek miejski przechodzi kolejne fazy rozwoju (m.in. Burdack i Hesse, 2006), a suburbanizacja, jako drugi etap, cechuje się zdecydowanym przyspieszeniem przyrostu ludności na obszarach zewnętrznych. Trzecią fazą jest proces dezurbanizacji. Wówczas liczba ludności w strefie miasta centralnego wyraźnie spada i jest znacząco niższa niż przyrost populacji na obszarach zewnętrznych. Wejście w tę fazę ma kluczowe znaczenie dla rozwoju miasta jako obszaru miejskiego, wskazując potencjał i możliwości rozwojowe ośrodka w relacjach i układach zewnętrznych (gospodarczych, politycznych, przestrzennych). Klasyyczny cykl zamyka faza reurbanizacji, polegająca na „powrocie” i ponownym zasiedleniu obszarów centralnych miast (wzrost znaczenia funkcji mieszkaniowej). Przypomina pierwsze etapy urbanizacji ze względu na zmiany w użytkowaniu obszaru miejskiego, rewitalizację niektórych części miasta, a także zjawisko gentryfikacji, którego skutki dla rozwoju ośrodków miejskich są co najmniej dwuznaczne (m.in. Głównyński, 2018; Kajdanek, 2011; Parysek, 2008). Obszary zewnętrzne, zurbanizowane i przekształcone pod wpływem związków z miastem nie powracają do pierwotnego stanu (np. monofunkcyjności rolniczej), pozostają natomiast w ścisłym powiązaniu z miastem i przechodzą przekształcenia typu funkcjonalnego oraz racjonalizującego wykorzystanie potencjału (np. wielofunkcyjne obszary wiejskie). Procesy urbanizacyjne, jeśli obejmują tereny pozamiejskie, mogą być rozpatrywane z różnych punktów widzenia – funkcjonalnie, ekologicznie, w ujęciu społeczno-zawodowym, społeczno-kulturowym, ekonomicznym, krajobrazowym, ekologicznym itd.

Pojęcie suburbanizacji obejmuje różnego typu przemiany urbanizacyjne zachodzące na obszarach wiejskich, głównie jednak w pobliżu miast. Osiedla wiejskie są powiązane z miastami głównie dojazdami do pracy i szkół oraz miejsc lokalizacji

handlu i usług, a także rekreacji, a część z nich z czasem jest wchłaniana przez sąsiadujący ośrodek miejski (zob. Heffner, 2017). Jednak włączanie zurbanizowanych obszarów wiejskich (wsi) w formalną strukturę miast dokonywało się i dokonuje współcześnie w różnym tempie i według zasad odmiennych w poszczególnych krajach, a nawet okresach. Dlatego często zdarza się, że z jednej strony w układach miejskich (we wnętrzu administracyjnego obszaru miasta) znajdują się tereny nie w pełni zurbanizowane, z drugiej zaś, poza obszarami administracyjnymi miast, są obszary zabudowane i wsie całkowicie zurbanizowane, różniące się od struktur miejskich jedynie statusem formalnym, co oczywiście wywołuje wiele trudnych do rozwiązania konfliktów i problemów w sferze gospodarczej, środowiskowej (ekologia) i społecznej oraz na gruncie planowania przestrzennego (por. Heffner i Majorek, 2021). Procesy tego typu mają również daleko idące konsekwencje fiskalne dla obszarów lokalnych, szczególnie wiejskich, ze względu na warunki finansowania aktywności i działalności gmin, na co zwraca się uwagę od dawna w wielu badaniach. Inny – niekoniecznie z lepszymi konsekwencjami dla mieszkańców – jest kierunek rozwoju samodzielnie funkcjonującej lokalnej struktury wiejskiej lub miejskiej w strefie suburbanizacji (np. dobrowolne uczestnictwo w celowych układach terytorialnych), a inny gdy jej wzrost sterowany jest zewnętrznie (np. poprzez specjalnie tworzone szczeble organizacyjne zarządzania lub administrowania terytorium [przykładowo: zarządy metropolii]) lub odbywa się jako część inkorporowana do struktury aglomeracyjnej czy metropolitalnej. Równocześnie zewnętrzny rozwój miasta, jego tempo i zakres jest ściśle powiązany nie tylko z procesami gospodarczymi i społecznymi zachodzącymi w centrum, ale także – w coraz większym stopniu – ze zmieniającą się pozycją ośrodka miejskiego w układach regionalnych, krajowych i międzynarodowych. Można to odczytywać jako wyraźne nawiązanie do koncepcji (modelu) faz rozwojowych miasta (por. Bartosiewicz i Marcińczak, 2020; Champion, 2001; Komornicki i in., 2013).

8. Uwagi końcowe

Problematyka zagospodarowania przestrzennego miast jest zagadnieniem bardzo złożonym, charakteryzuje się dużą liczbą koncepcji metodologicznych zarówno w zakresie analizy stanu struktur przestrzennych, jak i w ujęciach dynamicznych, modelowych prowadzących do rozwiązań i decyzji przestrzennych.

Szczególnie ważną kwestią jest identyfikacja przyczyn zmian o kierunkowym charakterze w przestrzeni miejskiej. Rozpoznanie ich podłoża – tkwiącego bądź w strukturze systemu osadniczego lub w relacjach z układem regionalnym albo też w immanentnych cechach przestrzeni miejskiej – umożliwiła konstruowanie racjonalnej polityki miejskiej. Daje także szanse na konkurowanie w przestrzeni z innymi ośrodkami miejskimi o najkorzystniejsze pozycje w różnych systemach relacji ekonomicznych, społecznych, kulturalnych i innych. Jednak funkcjonowanie wielu, szczególnie większych, ośrodków miejskich ewoluuje w kierunku układów regionalnych z obszarami o charakterze tzw. peryferii wewnętrznych (*inner peripheries*). Są to najczęściej

obszary o zwiększonym czasie podróży do centrów regionalnych [1], enklawy charakteryzujące się niższym potencjałem gospodarczym [2], strefy słabego dostępu do usług użyteczności publicznej [3] i obszary o niskiej zdolności do interakcji [4]. Zwykle obszary o cechach peryferii wewnętrznych cechują się w większym bądź mniejszym stopniu większością wskazanych charakterystyk (Copus i in., 2017; ESPON, 2018).

Przyczyny utrzymywania się, a nawet wzrostu różnic w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego regionów i ich centrów miejskich są zróżnicowane i często bardzo złożone. Tkwią jednak przede wszystkim w osłabiającym się potencjale demograficznym (odpływ ludności, pogarszanie się wskaźników demograficznych), braku wykształconych ośrodków z funkcjami metropolitalnymi (niekoniecznie metropolii), słabszej urbanizacji (rozgęszczające się i dekoncentrujące części centralne miast, pojawiające się licznie „pustki” śródmiejskie, por. Majorek, 2019), gorszej dostępności komunikacyjnej i transportowej, relatywnie niskim kapitale ludzkim i społecznym, słabych trendach innowacyjnych, niskim poziomie przedsiębiorczości, niedostosowaniu i zapóźnieniu technologicznym i in. Polityka spójności UE, oparta głównie na redystrybucji, nie równoważy negatywnych, opóźniających wzrost regionów zjawisk, ale zupełne odejście od niej może tylko wzmocnić tendencje różnicujące poziom rozwoju gospodarczego w krajach europejskich.

Badania nad kierunkiem zmian w poziomie rozwoju polskich regionów wskazują, że zróżnicowania regionalne w Polsce od dłuższego czasu rosną. Proces narastania tych różnic jest w największym stopniu powiązany z prowadzeniem w praktyce ekonomicznej, społeczno-politycznej i spójnościowej polityki wzmacniającej polaryzację (m.in. Heffner, 2010; Korenik, 2020). W założeniach programowych rosnąca polaryzacja rozwoju miała się łączyć z postępującą równoległe, wyrównującą dyfuzją efektów rozwoju z metropolizujących się ośrodków miejskich (np. Smętkowski, 2011). W okresie transformacji Polski układ regionalny różnicował się pod względem gospodarczym i społecznym przede wszystkim na osi obszary metropolitalne–pozametropolitalne. Od 2. dekady XXI wieku regiony z metropoliami lub ośrodkami z funkcjami metropolitalnymi stopniowo stają się głównymi beneficjentami rozwoju gospodarczego Polski (zob. m.in. Domański, 2008; Smętkowski i in., 2020). Korzyści gospodarcze i powiązane z nimi profity społeczno-polityczne koncentrują się w samych ośrodkach typu metropolitalnego i w relatywnie wąskich strefach ich bezpośredniego oddziaływania, nie przenoszą się nawet do ośrodków typu subregionalnego, nie mówiąc o wewnątrzregionalnych peryferiach. Metropolie i niektóre centra regionalne, skoncentrowane na podnoszeniu swojej konkurencyjności na poziomie ponadregionalnym i międzynarodowym, w niewielkim tylko stopniu oddziałują aktywizująco na swoje struktury regionalne, które są raczej zapleczem dostarczającym odpowiednich zasobów i pomnażającym potencjał rozwoju centrów. W ujęciu tzw. modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego (Churski, 2014; Zarówna, 2014) realizowana jest składowa polaryzacyjna, a więc wzmocnianie i rozwój największych centrów regionalnych, natomiast zdecydowanie słabiej przebiega proces dyfuzji rozwoju zarówno w kierunku słabszych regionów, jak i układów wewnątrzregionalnych, szczególnie tych o cechach

peryferii (Heffner i Gibas, 2017). Pożytki ujawniają się m.in. w niskim poziomie bezrobocia, wysokiej przedsiębiorczości, aktywności innowacyjnej, dobrym stanie infrastruktury technicznej i transportowej, a co za tym idzie – zdecydowanie lepszej dostępności, inwestycjach zagranicznych, skupianiu się inwestycji sektora publicznego, a także koncentracji usług wyższego rzędu (por. m.in. Dignan, 1995; McCann i Ortega-Argiles, 2015).

W regionach z ośrodkami metropolitalnymi w Polsce zachodzi zjawisko kumulowania się działalności społeczno-gospodarczej wokół ich centrów oraz zmniejszania jej intensywności i rozpraszania w miarę oddalania się od regionalnego ośrodka. Jednak układy tego typu są bardzo często zaburzone powstającymi w częściach zewnętrznych strefami intensywnej zabudowy o funkcjach produkcyjnych, usługowych, często handlowych i magazynowych oraz „wyspami” skoncentrowanego mieszkalnictwa. Obszary suburbanizacji otaczające większe i średnie ośrodki miejskie, pomimo planowego charakteru ich rozwoju przestrzennego, są w coraz większym stopniu chaotycznie zagospodarowane, co staje się istotną przeszkodą dla ich wzrostu, jak również stosowania zasad zrównoważonego rozwoju. Realizowane w okresie postransformacyjnym przedsięwzięcia z funkcjami mieszkaniowymi, handlowo-usługowymi lub produkcyjnymi w praktyce nie odpowiadają postulatом zrównoważonego rozwoju, chociaż formułowane lokalnie i regionalnie cele planistyczne zwykle się do nich odwołują. Powstające głównie w strefach zewnętrznych struktury miejskie w znacznej mierze mają bezładny i chaotyczny charakter, który utrudnia tworzenie miejskich układów zwartych, szczególnie w strefach centralnych, równocześnie dostępnych i czytelnych w sensie ogólnomiejskich przestrzeni publicznych (por. Lorens, 2015; Stangel, 2013).

Rzeczywisty zasięg korzystnego oddziaływania metropolii w Polsce jest raczej niewielki i nie przekracza 20-30 km (dla Warszawy – 40-50 km). W odróżnieniu od wielu dużych miast zachodnioeuropejskich korzystne efekty metropolizacji prowadzą się do ośrodka metropolitalnego i jego strefy podmiejskiej oraz bezpośredniego zaplecza (por. Heffner i Gibas, 2017). W dalszym otoczeniu regionalnym charakterystyczny staje się syndrom wypłukiwania zasobów (skokowy wzrost bezrobocia, znaczny spadek liczby podmiotów gospodarczych, ujemny bilans migracyjny) i tworzenia się wewnątrzregionalnych peryferii. Relatywnie niewielka odległość nie jest jednoznaczna z dobrą dostępnością, trudno też mówić o zjawisku konwergencji (Korenik, 2008). Analogiczny typ eksploatacyjnych relacji metropolii z otoczeniem regionalnym (wewnątrzregionalne peryferia (*inner peripheries*), sąsiadujące regiony) zidentyfikowano wielokrotnie w badaniach nad źródłami utrzymywania się nierówności w poziomie i tempie rozwoju gospodarczego europejskich regionów (Maretzke, 2006). Polityka regionalna, nastawiona na zmniejszanie dysproporcji między regionami opartymi na relacjach z ośrodkiem metropolitalnym i regionami pozostałymi, jest w jakimś stopniu próbą reakcji na to zjawisko. Znaczne zróżnicowanie wielkości miast oraz widoczne trudności w ograniczeniu ich wzrostu, szczególnie w kontekście niekontrol-

lowanej suburbanizacji, rodzą praktyczne problemy dla planowania przestrzennego (Raimbault i Pumain, 2021).

Jak można sądzić, w kolejnych okresach programowania Unii Europejskiej tendencja do szybszego wzrostu gospodarczego i utrwalania się pozycji obszarów metropolitalnych, w porównaniu z sytuacją układów terytorialnych bez metropolii (międzimetropolitalnych, pozametropolitalnych, peryferyjnych), mimo kontynuacji polityki spójności, będzie trwała (Herbst, 2008; Parysek, 2008). Główne czynniki, stanowiące o przewadze wielkich miast i ich regionów nad innymi regionami, nie stracą na znaczeniu, trudno więc oczekiwać, aby dystans między obszarami metropolitalnymi i pozametropolitalnymi w zakresie pozycji rynkowej, kapitału ludzkiego i dostępności znacznie zmalał. Nie zmniejsza się również zdolność metropolii do przyciągania i zatrzymania wykształconych, przedsiębiorczych i młodych kadr, przede wszystkim ze swojego bliższego i dalszego zaplecza (Pięta-Kanurska, 2010; Gorzelak i Smętkowski, 2005).

Duże miasta, które stają się metropoliami, oddziałują coraz silniej na rozwój innych obszarów w sposób zarówno pozytywny, jak i negatywny (czyli implikują konwergencje lub polaryzację rozwoju w przestrzeni). Tego typu ośrodki miejskie w coraz większym stopniu stają się swoistymi punktami w przestrzeni, w których – poprzez znaczne nagromadzenie potencjałów gospodarczych – tworzą się podstawy, powstaje baza do transferu (rozprzestrzeniania się) procesów rozwoju na inne obszary, niekoniecznie stanowiące ich najbliższe otoczenie. Rośnie rola i oddziaływanie na ich strukturę oraz relacji z innymi metropoliami – zarówno krajowymi, jak i międzynarodowymi. Należy przy tym pamiętać, że generalnie dominacja dużych miast jest rezultatem tendencji do skupiania się działalności gospodarczej w miejscach dobrze rozwiniętych inwestycyjnie. Dodatkowo z punktu widzenia uczestników rynku (np. przedsiębiorstw, akcjonariuszy) efektywność inwestycji jest wyższa w regionach lepiej rozwiniętych. Ta prawidłowość wyjaśnia tendencję do aglomeracji firm oraz nieskuteczność dążeń do deglomeracji ośrodków metropolitalnych uznawanych za przeinwestowane (Korenik i Korenik, 2017).

W latach 60. ukształtował się pogląd, że formy i układy przestrzenne miejskich aktywności oraz struktur miast można sklasyfikować w trzech ogólnych klasach wielkości i z uwzględnieniem stopnia złożoności: formy i układy proste, formy złożone oraz formy wielokrotnie złożone (por. Dziewoński, 1967; Jerczyński, 1977). Lokalizacje miejskie pod wpływem najróżniejszych czynników inicjowały sieć ośrodków, z których zdecydowana większość rozwijała się słabo i bardzo powoli, nie wychodząc poza formy proste. Tylko nieliczne, z funkcjami politycznymi, administracyjnymi i usługowo-produkcyjnymi, o co najmniej ponadlokalnym charakterze, wzrastały w sensie ludnościowym i przestrzennym. Głębokie i radykalne zmiany wprowadziła funkcja przemysłowa w sensie zarówno ilościowym, jak i strukturalnym, inicjując nowe ośrodki miejskie, wzmacniając część starych i deprecjonując liczne miasta o długiej historii, w których do jej rozwoju nie doszło. Na przełomie XIX i XX wieku pojawiły się jednak nowe elementy proste w strukturach miejskich, w postaci zabudowy mieszkaniowej,

blokowej, dróg szybkiego ruchu, zespołów urządzeń usługowych, parków i lasów miejskich. Swoimi wymiarami przestrzennymi dorównywały zespołom tradycyjnej zabudowy, tj. historycznym, prostym układom przestrzennym miasta, a często znacznie przekraczały ich skalę. W ten sposób zarysował się nowy proces polegający na integracji przestrzennej poprzednich układów złożonych w nowe układy proste. Proces ten na ziemiach polskich ujawnił się w pełni dopiero w okresie po II wojnie światowej – jako efekt wprowadzenia planowej i scentralizowanej gospodarki socjalistycznej. W rezultacie struktura przestrzenna miast ulegała dwukierunkowym zmianom: w miastach średnich dawniejsze układy złożone integrowały się w nowe, zmodyfikowane układy proste, natomiast wielkie miasta rozwijały się jako układy złożone lub wielokrotnie złożone najczęściej z powtarzalnych, monofunkcyjnych jednostek strukturalnych (osiedla mieszkaniowe, dzielnice przemysłowe, tereny rekreacyjne itd.). Na niektórych obszarach dogęszczeniu uległa sieć osiedli miejskich przez powstawanie nowych jednostek miejskich o funkcjach wyspecjalizowanych, ale opartych na koncepcji segregacji funkcjonalnej struktur miejskich (zob. Dziewoński, 1956, 1962; Peeters i in., 2013; por. też Konecka-Szydłowska, 2018).

Ogólna struktura systemów miejskich, w tym hierarchiczna organizacja i zróżnicowanie miast, jest interpretowana w kategoriach społecznego procesu ewolucyjnego z wieloma podobieństwami do efektów będących skutkiem biologicznych procesów mutacji, konkurencji, współdziałania, współpracy i selekcji (Pumain, 2006). Jednak w przypadku miast ewolucja ich struktur i układów jest przynajmniej częściowo napędzana przez aktywność w sferze innowacyjności technicznej i społecznej. Rosnąca dostępność, ukierunkowana na coraz bardziej wyrafinowane działania zmniejszające ekologiczną i społeczną niepewność warunków życiowych, może być uznana za główne ograniczenie oddziałujące na ewolucję systemu miejskiego w wymiarze zarówno samego miasta, jak i całej sieci ośrodków miejskich. Oddziaływanie szeroko rozumianej dostępności jako czynnika organizującego strukturę przestrzenną systemów miejskich jest prawie zawsze pośrednie. Na poziomie całego systemu miast nie występuje ani świadoma wola, ani struktura instytucjonalna, która organizowała by i dostosowywała go do zapewnienia rosnącej dostępności. Konkurencja między ośrodkami miejskimi na poziomie globalnym skutkuje koniecznością permanentnej ich adaptacji do zmieniających się warunków i relacji, przy czym proces ten przebiega w różnym tempie i ze zróżnicowaną intensywnością, co w dłuższym okresie skutkuje zmianami w układach hierarchicznych miast (np. Kraków – Łódź). W takim ujęciu ograniczenie dostępności jest postrzegane jako systemowa zasada porządkująca strukturę przestrzenną systemów miejskich. Generalnie poszczególni użytkownicy miasta starają się poprawiać warunki życiowe mieszkańców, co skutkuje ogólnym wzrostem wartości miejskiego zasobu (m.in. wartość osiedli miejskich, kapitał produkcyjny firm, kapitał ludzki i kapitał społeczny mieszkańców, potencjał rozwojowy inicjatyw i działań miejskich, potencjał rozwojowy miasta, wartości symboliczne generujące atrakcyjność miasta itd. (por. Cottineau i Pumain, 2022). Atrakcyjność większych ośrodków miejskich jest dodatkowo wzmacniana przez rosnącą ekspansję sfery finansowej

(*financialization*) w gospodarce, własności i kapitale miejskim, a szerzej i regionalnym, a także wzrastające możliwości uzyskania korzyści (głównie finansowych lub materialnych) w otoczeniu instytucjonalnym przez aktorów gospodarczych (mechanizmy *rent-seeking*). Nie bez znaczenia jest też stale rosnąca presja migracyjna, która kieruje migrantów głównie do największych centrów miejskich i tam ich lokuje.

Ten bardzo ogólny cel, skutkujący poprawą warunków życia w miastach, na poziomie aktorów miejskich, gdy jest zagregowany, inicjuje proces narastającego przyciągania zewnętrznych aktywności. Może to wyjaśniać przyrostowe i konkurencyjne dostosowanie do zmian oraz tworzenie i przechwytywanie innowacji, co charakteryzuje interaktywną dynamikę poszczególnych ośrodków miejskich w ramach całego systemu miast (por. Caruso i in., 2022). Można sądzić, że historyczny proces konkurencji między ośrodkami miejskimi wyjaśnia utrzymywanie się „kontinuum” ich pozycji i struktury oraz „podtrzymywanie” wielkości. Na kolejnych etapach ewolucji ośrodka miejskiego „kontinuum” wyraża się indywidualnymi historiami miast, które można interpretować jako ich sukcesy lub porażki w kontekście zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych. Wielkość miasta (oraz skorelowana z nią oferta wielokierunkowych możliwości i działań, a także różnorodność i złożoność struktury społecznej, kulturowej i organizacyjnej) jest skumulowanym produktem ewolucji w procesie historycznego rozwoju. Jednak ewolucja każdego ośrodka miejskiego jest bezpośrednio powiązana w kategoriach sprzężenia zwrotnego z funkcjonowaniem i zmianami hierarchicznymi całego układu miast na poziomie regionalnym, krajowym i międzynarodowym.

Bibliografia

- Alonso, W. (1964). *Location and land use: Toward a general theory of land rent*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bagiński, E. (2011). Suburbanizacja – nieunikniona przyszłość osadnictwa? W: J. Słodczyk (red.), *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski* (s. 11-16). Opole: Uniwersytet Opolski.
- Bartosiewicz, B. i Marcińczak, S. (2020). Investigating polycentric urban regions: Different measures – Different results. *Cities*, (105), 102855.
- Bassolas, A., Barbosa-Filho, H., Dickinson, B., Dotiwalla, X., Eastham, P., Gallotti, R., Ghoshal, G., Gipson, B., Hazarie, S. A., Kautz H., Kucuktunc, O., Lieber, A., Sadilek, A. i Ramasco, J. J. (2010). Hierarchical organization of urban mobility and its connection with city livability. *Nature Communications*, 10(4817). <https://doi.org/10.1038/s41467-019-12809-y>
- Beavon, K. S. O. (1997). *Central place theory: a reinterpretation*. London-New York: Longman.
- Biderman, E. (1978). *Regionotwórcza rola miast. Próba ujęcia systemowego*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Boudstedt, O. (1975). *Grundriss der empirischen Regionalforschung. Siedlungsstrukturen*. Teil 3. Hannover: Hermann Schroedel Verlag.
- Brańka, S. (2018). *Aktywność promocyjna polskich miast. Istota, determinanty, doświadczenie*. Kraków-Legionowo: edu-Libri.
- Bretagnolle, A., Daudé, É. i Pumain, D. (2006). From theory to modelling: Urban systems as complex systems. *Cybergeog: European Journal of Geography* [On-line], Dossiers, document 335, mis en

- ligne le 08 mars 2006, consulté le 29 mars 2023. Pobrano z <http://journals.openedition.org/cyberge0/2420>. DOI:<https://doi.org/10.4000/cyberge0.2420>
- Budzynowska, O. (2000). Obszary metropolitarne, ich struktura i funkcje w układach terytorialnych. *Samorząd Terytorialny*, (10), 37-45.
- Burdack, J. i Hesse, M. (2006). Reife, Stagnation oder Wende? Perspektiven zu Suburbanisierung, Post-Suburbanisierung und Zwischenstadt: Ein Überblick zum Stand der Forschung. *Berichte zur Deutschen Landeskunde*, 80(4), 381-399.
- Capello, R. i Nijkamp, P. (2004). The theoretical and methodological toolbox of urban economics: From and towards where? W: R. Capello, P. Nijkamp (red.), *Urban Dynamics and Growth: Advances in Urban Economics* (s. 1-30). Amsterdam: Elsevier.
- Cardoso, R. V. i Meijers, E. J. (2017). Secondary Yet Metropolitan? The Challenges of Metropolitan Integration for Second-Tier Cities. *Planning Theory & Practice*, 18:4, 616-635.
- Caruso, G., Pumain, D. i Thomas, I. (2022). No "Prêt à Porter" but a multi-scalar perspective of "smart cities". W: R. Laurini, P. Nijkamp, K. Kourtit, L. Bouzouina (red.), *Knowledge Management for Regional Policymaking* (s. 123-147). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-15648-9_7
- Champion, T. (2001). Urbanization, suburbanization, counterurbanization and reurbanization. W: R. Paddison (red.), *Handbook of urban studies* (s. 143-161). London: Sage Publications.
- Churski, P. (2014). Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w przemianach polityki spójności – konsekwencje dla ukierunkowania polityki rozwoju. *Rozwój Regionalny / Polityka Regionalna*, (25), 13-27.
- Clark, C. (1967). *Population growth and land use*. London: Longman.
- Copus, A., Mantino, F. i Noguera, J. (2017). Inner Peripheries: An oxymoron or a real challenge for territorial cohesion? *IJPP – Italian Journal of Planning Practice*, VII(1), 24-48.
- Cottineau, C. i Pumain, D. (2022). *Cities at the heart of inequalities*. London: John Wiley & Sons (Preface).
- Dembicka-Niemiec, A. K. (2017). Zrównoważony rozwój a funkcje miast w Polsce: badanie związków między zrównoważonym rozwojem średnich miast w Polsce a ewolucją ich struktury funkcjonalnej. *Studia i Monografie – Uniwersytet Opolski*, (540). Uniwersytet Opolski, Opole.
- Dignan, T. (1995). Regional disparities and regional policy in the European Union. *Oxford Review of Economic Policy*, (11), 64-95.
- Domański, B. (2008). Rozwój polskich metropolii a regiony peryferyjne. Bezpowrotna separacja czy współzależność rozwoju? *Studia KPZK PAN*, t. 120, 135-143.
- Domański, B., Guzik, R. i Gwosdz, K. (2000). Konkurencyjność i ranga wielkich miast Polski w świetle inwestycji zagranicznych firm produkcyjnych. W: R. Domański (red.), *Nowe problemy rozwoju wielkich miast i regionów*. *Biuletyn KPZK PAN*, z. 192, 99-124.
- Durantón, G. i Puga, D. (2014). The growth of cities. *Handbook of Economic Growth*, (2), 781-853.
- Dziwowski, K. (1956). Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze. *Przegląd Geograficzny*, 28(4), 721-764.
- Dziwowski, K. (1962a). Procesy urbanizacyjne we współczesnej Polsce. Stopień poznania, próba syntezy. *Przegląd Geograficzny*, (34), 459-508.
- Dziwowski, K. (1962b). Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce. *Czasopismo Geograficzne*, t. 33, 441-457.
- Dziwowski, K. (1967). Baza ekonomiczna i struktura miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań. *Prace Geograficzne, IG PAN*, (63 i 87).
- Dziwowski, K. (1971). Baza ekonomiczna a struktura funkcjonalna miast. *Prace Geograficzne Instytutu Geografii PAN*. (87).
- Dziwowski, K. (1994). Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa. *Prace Geograficzne. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN*, (154).

- Engelstoft, S. i Jorgensen, J. (1994). *Copenhagen a redistributive city?* København: Geografisk Institut, Københavns Universitet.
- ESPON. (2018). *Policy Brief: Possible development strategies to overcome their marginalising effects.* Luxembourg: ESPON EGTC.
- Głównycki, M. (2018). Gentryfikacja miast – przegląd literatury polskiej i zagranicznej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (39), 61-78.
- Gorzela, G. i Smętkowski, M. (2005). *Metropolia i jej region w gospodarce informacyjnej.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gottdiener, M., Budd, L. i Lehtovuori, P. (2005). *Key concepts in urban studies.* London: Sage Publications Ltd., Key Concepts Series. Pobrano z <http://www.sagepub.com/booksProdDesc.nav?prodId=Bo...>
- Haase, D., Kabisch, N. i Haase, A. (2013). Endless urban growth? On the mismatch of population, household and urban land area growth and its effects on the urban debate. *PLoS One*, 8(6), e66531
- Hagget, P. (1965). *Locational analysis in human geography.* London: Edward Arnold.
- Hagget, P. (1972). *Geography: A modern synthesis.* New York: Harper and Row.
- Harris, C. D. i Ullman, L. (1945). The nature of cities. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (242), 7-17. DOI:10.1177/000271624524200103.
- Heffner, K. (1992). Przekształcenia układu hierarchicznego miast Opolszczyzny. W: J. Łoboda (red.), *Problemy regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych* (s. 149-171). *Studia Geograficzne*, t. 52. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, (1238). Wrocław.
- Heffner, K. (2000). Kreacja ośrodków wielofunkcyjnego rozwoju na obszarach wiejskich. *Wieś i Rolnictwo*, (2), 44-59.
- Heffner, K. (2001). Problemy zagospodarowania przestrzeni miejskiej. W: A. Klasik i F. Kuźnik (red.), *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym i regionalnym* (s. 27-37). Katowice: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Katowicach.
- Heffner, K. (2010). Regiony międzymetropolitalne a efekty polityki spójności w Polsce. W: M. Klamut, E. Szostak (red.), *Jaka polityka spójności po roku 2013?* Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Heffner, K. (2016). Proces suburbanizacji a polityka miejska w Polsce. W: T. Marszał (red.), *Miasto – region – gospodarka w badaniach geograficznych. W stulecie urodzin profesora Ludwika Strasze-wicza* (s. 75-110). Łódź.
- Heffner, K. (2017). Funkcjonalno-przestrzenne uwarunkowania rozwoju miasta Opola. *Studia Śląskie*, (80), 45-68.
- Heffner, K. i Gibas, P. (2013). Obszary funkcjonalne ośrodków regionalnych w Polsce. W: A. Nowakowska (red.), *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka* (s. 217-240). Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Heffner, K. i Gibas, P. (2014). Zasięg oddziaływania metropolii. *Studia Miejskie*, (13), 9-26.
- Heffner, K. i Gibas, P. (2016). Functional areas in the regions and their links to scope sub-regional centres impact. *Studia Regionalia*, 46, 27-39. DOI:10.12657/studreg-46-02
- Heffner, K. i Gibas, P. (2017). Centra regionów a spójność regionalna w Polsce. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, (466), 98-110.
- Heffner, K. i Majorek, A. (2021). Podtrzymanie czy kreowanie rozwoju miasta poprzez rozszerzenie obszaru administracyjnego. Przykład Opola i Koszalina. W: E. Szafranek (red.), *W poszukiwaniu optymalnego modelu miasta. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Słodczykowski* (s. 273-296). Opole: Uniwersytet Opolski.
- Heffner, K. i Solga, B. (2006). Lokalne centra rozwoju obszarów wiejskich – znaczenie i powiązania małych miast. W: E. Rydz (red.), *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich* (s. 25-38). Warszawa: Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN.

- Herbst, M. (2008). Prognoza wzrostu gospodarczego polskich regionów do 2015 roku. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(32), 61-71.
- Jadach-Sepioło, A. (2016). Local development factors in Urban Regeneration. Theoretical approach. *Studia Regionalia*, (46), 73-87. DOI:10.12657/studreg-46-0
- Jasnosz, M. (2008). Problematyka genezy i ewolucji funkcji miast w świetle literatury. *Acta Universitatis Lodzianensis Folia Geographica Socio-Oeconomica*, (9), 31-44.
- Jerczyński, M. (1977). Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast. W: *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące* (s. 20-53). Warszawa: Statystyka Polski. GUS, z. 85.
- Johnson, R. J., Gregory, D. i Smith, D. M. (red.). (1986). *The Dictionary of Human Geography*. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.
- Kajdanek, K. (2011). *Pomiędzy miastem a wsią. Suburbanizacja na przykładzie osiedli podmiejskich Wrocławia*. Kraków: Nomos.
- Khiali-Miab, A., van Strien, M. J., Axhausen, K. W. i Grêt-Regamey, A. (2019). Combining urban scaling and polycentricity to explain socio-economic status of urban regions. *PLOS ONE*, 14(6): e0218022. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0218022>
- Klaassen, L. H. i Paelinck, J. H. P. (1979). The future of large towns. *Environment and Planning A*, 11(10), 1095-1104.
- Kołodziejski, J. (1997). Strategia równoważenia rozwoju podstawą koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju. „Polska 2000 plus”. W: J. Kołodziejski (red.), *Polska przestrzeń a wyzwania 21 wieku* (s. 9-124). *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, z. 176. Warszawa.
- Komornicki, T., Korcelli, P., Siłka, P., Śleszyński, P. i Świątek, D. (2013). *Powiązania funkcjonalne pomiędzy polskimi metropoliami*. Warszawa: Wyd. Akademickie SEDNO Spółka z o.o.
- Konecka-Szydłowska, B. (2018). Najmniejsze miasta w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (41), 151-165.
- Korcelli, P. (1974). Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, t. 45. Warszawa.
- Korcelli, P. i Korcelli-Olejniczak, E. (2015). Metropolitan transition in East-Central Europe. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, (157), 29-49.
- Korcelli-Olejniczak, E. (2012). *Region metropolitalny – pojęcie, struktura przestrzenna, dynamika* (vol. 235). Warszawa: IGiPZ PAN.
- Korcelli-Olejniczak, E., Kozłowski, S., Bierzynski, A. i Piotrowski, F. (2017). *Region metropolitalny Warszawy: studia miast średniej wielkości: Metropolitan region of Warsaw: A study on middle-sized towns* (Vol. 256). Warszawa: IGiPZ PAN.
- Korenik, S. (2004). Metropolizacja przestrzeni społeczno-gospodarczej w kontekście procesu globalizacji. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Oeconomica*, 174: *Regulacyjne aspekty polityki ekonomicznej – dostosowania polskiej gospodarki do europejskiego i globalnego rynku*, 283-289.
- Korenik, S. (2008). Kształtowanie się metropolii w warunkach polskich – ogólne uwagi. W: S. Korenik, Z. Przybyła (red.), *Gospodarka Przestrzenna*, nr XI (s. 155-161). Wrocław: Wyd. UE we Wrocławiu.
- Korenik, S. (2020). Polaryzacja i konwergencja w społeczno-gospodarczych modelach zagospodarowania przestrzennego. *Biblioteka Regionalisty*, (20), 59-69.
- Korenik, S. i Korenik, A. (2017). Rozwój metropolii jako przejaw postępującego procesu urbanizacji. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, (476), 4856. <https://doi.org/10.15611/pn.2017.467.04>
- Korenik, S. i Zakrzewska-Póttorak, A. (2011). *Teorie rozwoju regionalnego – ujęcie dynamiczne*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Krzysztofik, R. (2016). Revisiting the question of centripetal and centrifugal forces in urban systems. *Geographia Polonica*, 89(4), 429-442. <http://dx.doi.org/10.7163/GPol.0066>

- Kuciński, K. (1994). *Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Kurek, S., Wójtowicz, M. i Gałka, J. (2020). Functional Urban Areas – Theoretical Background. W: *Functional Urban Areas in Poland. Demographic trends and migration patterns* (s. 11-31). Cham: The Urban Book Series. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-31527-6_2
- Liszewski, S. (1987). Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 59(1-2), 65-80.
- Lorens, P. (2015). Współczesne przemiany struktury miast i obszarów metropolitalnych. W: A. Kalinowska (red.), *Miasto idealne – miasto zrównoważone* (s. 141-152). Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Lowry, I. S. (1964). *A model of metropolis*. Santa Monica Calif.: Rand Corp.
- Maik, W. (1988). *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Maik, M. (1992). *Podstawy geografii miast*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Majorek, A. B. (2019). Puste przestrzenie w funkcjonowaniu miast. *Studia Miejskie*, (35), 27-38.
- Maretzke, S. (2006). Regionale Disparitäten – eine bleibende Herausforderung. *Informationen zur Raumentwicklung*, (9), 473-484.
- Markowski, T. (1999). *Zarządzanie rozwojem miast*. Warszawa: PWN.
- Markowski, T. (2002). Marketing miasta. *Marketing Terytorialny. Studia KPZK PAN*, (112).
- Matwiejczyk, A., Glińska, E. i Barkun, Y. (2020). Marketing and branding-oriented goals for the development of Functional Urban Areas: Evidence from Poland. *Engineering Management in Production and Services*, 12, 3, 3920 (s. 57-73). <https://doi.org/10.2478/emj-2020-0019>
- McCann, P. i Ortega-Argiles, R. (2015). Smart specialization, regional growth and applications to European Union cohesion policy. *Regional Studies*, 49(8), 1291-1302. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.799769>
- Mierzejewska, L. (2017). Kształtowanie regionalnej i lokalnej sieci osadniczej w Polsce w świetle idei zrównoważonego rozwoju. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 79(4), 203-214.
- Mulligan, G. F. (1984). Agglomeration and central place theory: A review of the literature. *International Regional Science Review*, 9(1), 1-42.
- Mulligan, G. F., Partridge, M. D. i Carruthers, J. I. (2012). Central place theory and its reemergence in regional science. *Annals in Regional Science*, (48), 405-431.
- Parysek, J. J. (2008). Aglomeracje miejskie w Polsce oraz problemy ich funkcjonowania i rozwoju. W: J. J. Parysek, A. Tolle, (red.), *Wybrane problemy rozwoju i rewitalizacji miast: aspekty poznawcze i praktyczne* (s. 29-48). Poznań: Bogucki Wyd. Naukowe.
- Parysek, J. (2008). Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji. W: J. Parysek, T. Strykiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny* (s. 281-286). Poznań: Bogucki Wyd. Naukowe.
- Peeters, D., van Hamme, G. i Vandermotten, C. (2013). Is bigger better? Economic performances of European cities, 1960-2009. *Cities*, (35), 237-254.
- Peris, A., Meijers, E. i van Ham, M. (2018). The Evolution of the Systems of Cities Literature Since 1995: Schools of Thought and their Interaction. *Networks and Spatial Economics*, 18(3), 533-554.
- Pięta-Kanurska, M. (2010). Oddziaływanie metropolii na region. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica*, 246, 23-34.
- Pumain, D. (2006). Alternative explanations of hierarchical differentiation in urban systems. W: D. Pumain (red.), *Hierarchy in natural and social sciences* (s. 169-222). Methodos Series, vol. 3. Springer. <https://shs.hal.science/halshs-00145933>
- Raimbault, J. i Pumain, D. (2021). Spatial dynamics of complex urban systems within an evolutionary theory frame. W: *Handbook on entropy, complexity and spatial dynamics* (s. 175-195). Edward Elgar Publishing.

- Regulski, J. (1986). *Planowanie miast*. Warszawa: PWE.
- Różycka-Czas, R., Czesak, B. i Staszek, A. (2021). Which Polish cities sprawl the most. *Land*, 10(1291). <https://doi.org/10.3390/land10121291>
- Samorek, B. (2022). Model miasta zwartego w kontekście prowadzonej polityki mieszkaniowej na przykładzie doświadczeń wiedeńskich. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, (59), 97-116.
- Sas-Bojarska, A. i Walewska, A. (2013). Od garden city do ecocity. W: P. Lorens, I. Mironowicz (red.), *Wybrane teorie współczesnej urbanistyki* (s. 128-138). Gdańsk: Akapit-DTP.
- Schwirian, K. (2007). Ecological models of urban form: Concentric zone model, the sector model, and the multiple nuclei model. W: G. Ritzer (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeose004>
- Sekuła, A. (2005). Marketing terytorialny. W: M. Daszkowska (red.), *Marketing. Ujęcie systemowe* (s. 216-237). Gdańsk: Wyd. Politechniki Gdańskiej.
- Shearmur, R. i Doloreux, D. (2015). Central places or networks? Paradigms, metaphors, and spatial configurations of innovation-related service use. *Environment & Planning A*, (47), 1521-1539.
- Smętkowski, M. (2011). Wpływ polityki spójności na dyfuzję procesów rozwojowych w otoczeniu dużych polskich miast. *Studia Regionalne i Lokalne*, 12 (Spec. Iss.), 123-154.
- Smętkowski, M., Celińska-Janowicz, D. i Romańczyk, K. (2020). Metropolitan Areas in Poland as a Challenge for Urban Agenda at Different Territorial Levels. W: S. Armondi, S. de Gregorio Hurtado (red.), *Foregrounding Urban Agendas*. The Urban Book Series. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-29073-3_7
- Sobala-Gwosdz, A. (2023). *Gospodarcze funkcje decyzyjne i kontrolne ośrodków miejskich*. Badania Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów. Warszawa-Kraków. <https://doi.org/10.51733/opm.2023.06>
- Stangel, M. (2013). *Kształtowanie współczesnych obszarów miejskich w kontekście zrównoważonego rozwoju*. Gliwice: Wyd. Politechniki Śląskiej.
- Stelmaszewska, N. (2020). Konsekwencje suburbanizacji dla miast i stref podmiejskich w świetle literatury krajowej i zagranicznej. *Urban Development Issues*, (66), 25-34.
- Szymańska, D. (2009). *Geografia osadnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Walker, R. (1981). A theory of suburbanization: Capitalism and the construction of urban space in the United States. W: M. J. Dear, A. J. Scott (red.), *Urbanization and urban planning in capitalist society* (s. 383-429). New York: Methuen.
- Webber, M. J. (1984). *Explanation, prediction and planning: the lowry model*. London: Pion.
- Weber, A. (1909). *Über den Standort der Industrien. Reine Theorie des Standorts. I. Teil*. Tübingen.
- van der Wusten, H. (1994). Capital Cities: A Node, a Hinge and a Focus. W: M. Barlow, P. Dostal, M. Hampl (red.), *Development and administration of Prague* (s. 141-148). Amsterdam Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Zarówna, M. (2014). Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w świetle teorii rozwoju niezrównoważonego oraz jego implementacje w XX wieku. *Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości*, 89-102.
- Zipser, T. (2010). Powiązania transportowe jako generatory struktury przestrzennej systemu osadniczego. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 107(1-A), 21-30.
- Zipser, T. i Sławski, J. (1988). Modele procesów urbanizacji. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, (97). Warszawa: PWE.
- Zuziak, Z. (2005). Strefa podmiejska w architekturze miasta. W stronę nowej architektoniki regionu miejskiego, W: P. Lorens (red.), *Problem suburbanizacji* (s. 17-33). Warszawa: Urbanista.

Functioning of Urban Systems and the Evolution of Urban Areas Development

Abstract: The chapter is devoted to selected issues related to the assessment of determinants of urban development and their significance for the progress of urban structures. The problems associated with the relationship between the development of urban centres and the evolution of their spatial forms, have a vast literature and have been the subject of numerous multifaceted, often interdisciplinary studies, researches and considerations for many decades. Many theories relating to the functioning of cities in settlement network systems, in economic systems, in regional structures have also been formulated, and numerous models have been drawn up to explain these processes. There are also many links between theories and modelling of urban centre development and regional policy and theories of regional development. The purpose of this chapter is to present the main and changing determinants of the functioning of urban systems and to highlight the evolutionary nature of these processes based on conclusions drawn from the review and analysis of many studies and conceptual considerations devoted to these issues.

Keywords: urban land use conditions, drivers for urban progress, urban development concepts.